

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻԲՐԵՎ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐԻ ՊԱՀԱՐԿՄԱՆ ՈՒ ԳՈՐԾԱԾԱԿԱՆ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐ

ՌԵՆԱ ՄՈՎՍԵՅԱՆ

Բանալի բառեր - Ժողովրդայնացում, գեղարվեստական գրականություն, ծագումնաբանական բազմազանություն, կենսաոնականություն, բարբառայնություն, լեզվամտածողություն, ոճավորում, հնդեվրոպական, փոխառություն, իմաստային, բարբառախոս միջավայր:

Ключевые слова: популяризация, художественная литература, этимологическое многообразие, живучесть, диалектизм, языковое мышление, стилизация, индоевропейский, заимствование, смысловой, диалектная среда.

Key words: popularization, fiction, etymological diversity, vitality, dialectism, linguistic thinking, stylization, Indo-European, borrowing, semantic, dialectal environment.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК СРЕДА ХРАНЕНИЯ И АКТИВНОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВ Р. МОВСЕСЯН

Одним из художественных способов отображения характера народа, образа мышления, жизненной философии является применение диалектных и разговорных реалий со стороны писателя. Диалектные слова могут проникнуть в художественную литературу непроизвольно, под влиянием языкового мышления, а также преднамеренно, для стилизации художественного произведения. Диалектные слова, примененные в произведениях арцахских писателей, имеют как смысловое, так и этимологическое многообразие. Примечательно, что в изучаемой нами литературе часть диалектных слов незнакома для всех или почти всех представителей нового поколения диалектной среды. Значит, художественное слово часто становится единственной средой сохранения и применения диалектных слов.

FICTION AS AN ENVIRONMENT FOR THE STORAGE AND ACTIVE USE OF DIALECTAL WORDS R. MOVSESYAN

One of the artistic ways of the writer's reflection of the character of people, the way of thinking, the philosophy of life is the use of dialectal and colloquial realities. Dialectal words can penetrate into the fiction literature involuntarily, under the influence of linguistic thinking, and intentionally, for stylization of the work of art. Dialectal words used in the works of Artsakh writers have both a semantic and etymological diversity. It is noteworthy that in literature some of the dialectal words are unfamiliar to all or almost all representatives of the new generation of the dialectal environment. Hence, the artistic word often becomes the only environment for the preservation and use of dialectal words.

Գրողի կողմից՝ ժողովրդի բնավորության, մտածելակերպի, կենսափիլիսոփայության գեղարվեստական արտացոլման եղանակներից մեկը բարբառային ու ժողովրդախոսակցական իրողությունների գործածությունն է: Բարբառային բառերը գեղարվեստական գրականություն կարող են մուտք գործել ակամա՝ լեզվամտածողության թելադրանքով, և կանխամտածված՝ գեղարվեստական երկի ոճավորման նպատակով:

Արցախի գրողների ստեղծագործություններում գործածված բարբառային բառերը ունեն ինչպես իմաստային, այնպես էլ ծագումնաբանական բազմազանություն: Հատկանշական է, որ ուսումնասիրվող գրականության մեջ գործածված բարբառային բառերի մի մասը անծանոթ է բարբառախոս միջավայրի նոր սերնդի բոլոր կամ գրեթե բոլոր ներկայացուցիչներին: Ուրեմն՝ գեղարվեստական խոսքը հաճախ դառնում է բարբառային բառերի պահպանման ու գործածության եզակի միջավայր:

Գրողի կողմից՝ ժողովրդի բնավորության, մտածելակերպի, կենսափիլիսոփայության գեղարվեստական արտացոլման եղանակներից մեկը լեզվի ժողովրդայնացումն է: Իսկ լեզվի ժողովրդայնացման ուղիներից մեկը բարբառային ու ժողովրդախոսակցական իրողությունների գործածությունն է:

Հայ դասական և ժամանակակից գրողներից շատերն իրենց ստեղծագործությունների լեզվական միջոցների ընտրության շրջանակներն ընդլայնել են՝ ի հաշիվ լեզվի տարածական տարբերակների՝ բարբառների, ենթաբարբառների, խոսվածքների, որը հայ լեզվաբանության և գրաբանադատության մեջ տարբեր ժամանակներում տարբեր կերպ է գնահատվել՝ բարբառային

իրողությունները դիտվելով կամ գրական նորմայից շեղումներ, «ցածր» ոճի դրսևորումներ, կամ էլ բնական ստեղծելու, կերպավորման, ազգային հոգեբանության դրսևորման լավագույն միջոցներ և այլն:

Քննելով բարբառային իրողությունների դրսևորման առանձնահատկություններն ու նպատակադրումը՝ նկատելի է հեղինակի կողմից դրանց ակամա և կանխամտածված ընտրությունը: Ակամա ընտրությունը հեղինակի լեզվամտածողության ինքնաբերական ու բնական արտահայտությունն է: Բարբառը կամ խոսվածքը լեզվական այն տարբերակն է, որին մարդը (այս դեպքում՝ գրողը) տիրապետում է վաղ մանկությունից, և բարբառով է նրա գիտակցության մեջ ձևավորված քերականական տրամաբանությունը: Այդ մասին Հր. Աճառյանը գրում է. «Ամեն մի անհատ, որ գրում է որևէ մայրենի լեզվով կամ բարբառով, ինչքան էլ լավ իմանա այդ օտար լեզուն կամ բարբառը, այնուամենայնիվ իր մայրենի լեզվից կամ բարբառից որևէ հետք կթողնի: Երբ մի վանեցի գրում է գրական հայերենով, լինի դա արևելյան թե արևմտյան բարբառով, անշուշտ մի քանի տեղ որոշյալ բառերի ը հոդը կուլ պիտի տա: Երբ Լեոն իր Հայոց Պատմության մեջ (Ա, էջ 609) գրում է. «Տիգրանից մոտ է ապրում», դրանով մատնում է իր դարաբաղի լինելը (Ղարաբաղի բարբառում մօտ նախադրությունը վերցնում է բացառական խնդիր, մինչդեռ ուրիշ բարբառներում սեռական-տրական խնդիր): Կամ երբ Մանանդյանը իր հրատարակած Նոննոսի մեջ (Marburg, 1903, էջ 5, ծան.) գրում է պիտի լինի՝ փոխանակ պիտի լինե՛ր, դրանով մատնում է, թե խոսում է կարնեցոց բարբառը» [3-116]:

Բարբառային իրողությունների կանխամտածված ընտրությունը ոճական արժեք ունի, գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ այդ միավորներն ունեն տարբեր գործառնություններ. բնութագրում են տվյալ տարածաշրջանի կենցաղը, բարբառը կամ խոսվածքը դարձնում են ավելի ճանաչելի՝ ընդլայնելով ընթերցողի պատկերացումը տվյալ բարբառի առանձնահատկությունների մասին, և ստեղծելով համապատասխան բներանգ՝ գրական կերպարները դարձնում են ավելի գործուն, կերպավորումը՝ ավելի համոզիչ: Բարբառային բառերի գործածումով հարստանում են գեղարվեստական լեզվի ոճական և պատկերավորման հնարավորությունները, ավելի անկեղծ է դրսևորվում հեղինակի վերաբերմունքը, բարբառային իրողությունների միջոցով գեղարվեստական խոսքը դառնում է ավելի բնական, և ընթերցողը ավելի է կապվում հեղինակի՝ որպես ժողովրդի միջից ծագած կերպարի հետ: Բացի դրանից՝ բարբառային իրողությունների գործածությունը նպաստում է նաև բարբառների ու գրական լեզվի մերձեցմանը՝ բարբառների հաշվին բազմապատկելով գրական լեզվի զարգացման հնարավորությունները:

Ուսումնասիրության նյութը Արցախի Ժամանակակից գրողների ստեղծագործություններում գործածված բարբառային բառերն են:

Արցախի գրողները Ղարաբաղի բարբառի կրողներն են, և նրանց ստեղծագործություններում դրսևորվող բարբառայնությունները մեծ մասամբ Արցախի տարածքի խոսվածքներին հատուկ իրողություններ են, որոնց մի մասը, բնականաբար, բնորոշ է նաև մյուս բարբառներին ու խոսվածքներին, մյուս մասը ինքնատիպ է, բնորոշ է միայն տարածաշրջանի խոսվածքներին:

Բարբառի հարուստ բառապաշարի հույժը Արցախի ժամանակակից գրողների ստեղծագործություններում դարձել է իրական պատկերների, տիպական կերպարների կերտման լավագույն միջոց: Դրանց գործածությունը ունի տեղական բներանգ ստեղծելու, ժողովրդի լեզվամտածողության և հոգեբանության ինքնատիպությունը ցույց տալու ոճական բեռնվածություն, գեղարվեստական խոսքին հաղորդում է աշխուժություն, կենդանություն, հարազատություն և անմիջականություն:

Ինչպես՝ *Որից վառվող-լույս տվող փիթեղան¹ (պատրույգ) սնունդ է առնում [7-591]: Առհասարակ ամեն շնչավոր նեղ օրին քաշվում է իր սամթը (այստեղ՝ կողմ) [9-190]: Ասեմ, որ նմանների ու մեկ էլ՝ փահլևանի (լարախաղաց) երևալը մեր կողմերում զվարճանալու լավ առիթ էր դառնում [4- 82]: Սառույցը ցեխաջրի երեսը բարակ փառ (թաղանթ էր) կապել [8-376]:*

Գրողի կողմից բառի ընտրությունը պայմանավորված է ոչ միայն նրա տաղանդով, գեղագիտական ըմբռնումով, այլև երկի թեմատիկ առանձնահատկություններով, այն միջավայրով, որը ներկայացվում է ստեղծագործության մեջ: Եթե փորձենք ընդգծված բարբառային բառերը փոխարինել համապատասխան գրականներով, ապա կլսամրի միջավայրի զգացողությունը և խոսքի բնականությունը: Հատկանշելի է մի իրողություն ևս. եթե այս կառույցները մի կողմից՝

¹Բոլոր բարբառային բառերի բացատրությունը տվել ենք ըստ Ա. Սարգսյանի «Ղարաբաղի բարբառի բառարանի»:

սահմանափակում են ստեղծագործության «հանրամատչելիությունը», այսինքն՝ այլ բարբառակիր ընթերցողը հաճախ բառարանային ընթերցմամբ պետք է ընկալի համահեմքը, ապա մյուս կողմից՝ այդօրինակ գործածությունները դառնում են տվյալ հանրության լեզվական առանձնահատկությունների, նաև մշակույթի ճանաչողության իրական փաստեր:

Գեղարվեստական խոսքում կրկնակի արժևորվում են բարբառային այն բառերը, որոնք գրական փոխարինիչներ չունեն: Նման բառերը գրական լեզվին հաստիկ նկարագրական միջոցներով փոխարինելը խոսքը ոչ միայն զրկում է վերոնշյալ որակներից, այլև սեղմությունից, դիպուկությունից:

Այսպես՝ *Մազան էլ ես կբերեմ, հյա որ գինին լավ եղավ, մի երկու բանկա էլ կապած կրմզուկ կբացեմ* [8-241]: - *Խմիչքի հետ գործածվող ուտելիքն էլ ես կբերեմ, հյա որ գինին լավ եղավ, մի երկու բանկա էլ կապած կրմզուկ կբացեմ*:

Շունը իսկույն ետ է դառնում, ցանկանում է աստիճաններով բարձրանալ, բայց աստիճանների վրա *խափանգը* փակած է [8-401]: - Շունը իսկույն ետ է դառնում, ցանկանում է աստիճաններով բարձրանալ, բայց աստիճանների վրա *դեպի ներքնահարկը կամ տանիքը բազված մուտքի վրա դրվող դռնակը* փակած է:

Ընդգծված բառերը նշված իմաստներով փոխարինելով՝ կորչում են նկարագրության տիպականությունը, բներանգային առանձնահատկությունները, թուլանում դինամիկությունը, իսկ եթե հեղինակն ընտրել մոտ իմաստ արտահայտող այլ գրական բառեր (ինչպես՝ *մազա-ուտելիք, խափանգ-դռնակ* և այլն), ապա կտուժեր նկարագրության հասցեավորումը, հեղինակի ասելիքը կկորցներ ներգործության ուժը, խոսքի գեղարվեստական հատկանիշները կխամրեին:

Արցախի գրողների ստեղծագործություններում գործածված բարբառային բառերն ունեն նաև ծագումնաբանական բազմազանություն: Դրանց մեջ մեծ է և՛ բնիկ բառերի, և՛ փոխառությունների թիվը: Բնիկ հայերեն բառերը կազմում են թե՛ գրական հայերենի, թե՛ նրա բոլոր տարբերակների բառապաշարի միջուկը, հիմնաշերտը:

Հատկանշական է, որ ուսումնասիրվող ստեղծագործություններում իմաստային հետաքրքիր ծավալումներ ունեն հնդեվրոպական ծագման այն միավորները, որոնք վկայված չեն հայերենի գրավոր հուշարձաններում, բայց առկա են հայերենի քիչ թվով բարբառներում, այդ թվում՝ Ղարաբաղի բարբառում: Այդպիսի միավորներ են *հեռ*¹ (*հ.ե. ers, գրք. եռ*) – *1. նալը, 2. ցավ, կսկիծ, կեփ*² (*գրք. գաբ, հ.ե. ghabh*) – *այստեղ՝ գիստ, ազդր, Ի՞նչ ես կեփերդ բաց արել, բա դու սկի ամոթ չունե՞ս* [12-306]: *Տալ*³ (*հ.ե. dhal*) – *ծառի ճյուղ 8. Երկու դյուցազուն ծառեր՝ ճղատարած ու հզոր, ամեն մի տալը մի ծառ* [8-229] և այլ բառեր:

Պատմական զարգացման ընթացքում Ղարաբաղի բարբառի բառապաշարի հարստացման արտաքին աղբյուր են հանդիսացել հիմնականում արևելյան լեզուների (արաբերեն, պարսկերեն, թյուրքական լեզուներ) և ռուսերենի բառապաշարը: Արցախի գրողների ստեղծագործություններում բառապաշարի այդ շերտը ակտիվ կենսունակությամբ դրսևորվել է: Փոխառոտն, անշուշտ, բարբառն է եղել, իսկ գրողների նպատակը ժամանակաշրջանի ժողովրդական խոսքն ու մտածողությունը ընթերցողին ներկայացնելն է: Հատկանշական է Ռ. Իշխանյանի նկատառումը. «Պետք է խստորեն տարբերել նախ իր՝ գրողի կատարած փոխառությունը օտար լեզվից և այն փոխառությունը, որը ոչ թե՛ գրողը, այլ բարբառն է կա: 8 տարել» [5 - 91]:

Օրինակ՝ *մազագին/մաղագին* (*ռու. магазин*) – *խանութ կարծեցի՝ ոսկու մազագին ես: Աղջի, էդ ինչի՞նչ ես գուզվել* [12-307]: *Գրադուգ/գրադուգ* (*ռու. градыг*) ջերմության, հեղուկի խտության, սպիրտի թնդության աստիճանի չափման միավոր - *Որ ընկեր Սահրադյանը տանի գրադուգը ստուգի* [12-249]: *Սարսաղ* (*թրք. sarsak*) – *հիմար, տխմար- Այ սարսաղ տներտեր, քեզ ո՞վ է իրավունք տվել* [12-42]: *Դայի* (*թրք. dayə*) – *1. քնի, մորեղբայր, 2. տարեց տղամարդկանց դիմելու հարցական կոչական բառ - Բա չգիտե՞ս, Կուրի դայի... [1-62]: Ափաշկարա* (*թրք. apaşı-kar*) – *սկնհայտ՝ պարզորոշ՝ բացահայտ կերպով-Վանին քթի տակին նորից խնդմնդաց՝ հիմա ափաշկարա* [8-113]: *Չովուշ* (*թրք. çovuş*) – *զգիր - Գիշերվա կեսին մեկ էլ տարածվում է չովուշ Թեմուրի ձայնը...* [8-145]: *Մեզար* (*արաբ. mezar*) – *մազից՝ բրդից գործած մեծ սփռոց, որի վրա շարում են խմորի գնդերը կամ թոնրից հանած տաք հացերը - Սոնա տատը մեզարը մեկնում էր հատակին, ինքը ծալապատիկ նստում...* [8-224]: *Լդաթ*

¹ Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ.3, Երևան, 1926, էջ 81:

² Տե՛ս Հովհաննիսյան Լ., Ղարաբաղի բարբառի բառապաշարի հնագույն շերտերը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N1, էջ 119:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 119:

(պրսկ., թրք. *lagar*) – նիհար, վտիտ - Լող-լող կերպարանքում, նրկար լղար դեմքին ու խոիվ բեղերին իջած լրջությունն էր հիմա ծիծաղելի [9-67] ևն:

Լնդրո առարկա գեղարվեստական ստեղծագործությունների մեջ ռուսական փոխառությունները քանակով գերազանցում են մնացած լեզուներից կատարած փոխառություններին: Հետաքրքրական է, որ Արցախի բանահյուսության լեզվի քննությանը նվիրված աշխատանքի մեջ Լ. Մարգարյանը նշում է, որ բանահյուսության լեզվում արևելյան լեզուներից կատարած փոխառությունները քանակով գերազանցում են ռուսական փոխառություններին: Պատկերն այդպիսինն է նույնիսկ նորագիր բանահյուսական նմուշներում, չնայած թվում է՝ նորագիր բանահյուսական նմուշներում պետք է նկատվեր ռուսերեն փոխառությունների կտրուկ աճ՝ պայմանավորված վերջին տասնամյակներում բարբառ ներհոսած ռուսերեն բառերի մեծաքանակությամբ: Սա, ըստ Լ. Մարգարյանի, կարելի է բացատրել նրանով, որ բանասացները ավագ սերնդի ներկայացուցիչներ են, իսկ բանահավաքները բանահյուսական նմուշը փոխադրելիս նախանձախնդիր են նմուշի «բնօրինակային» առանձնահատկությունները պահպանելուն:

Գեղարվեստական գրականության պարագայում գրողի նախանձախնդրությունն ուղղված է տվյալ ժամանակաշրջանի ժողովրդի լեզվամտածողությունը ճիշտ ներկայացնելուն: Մեր կարծիքով՝ դրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ, ի տարբերություն բանահյուսական լեզվի, խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանի գեղարվեստական գրականության լեզվի բառապաշարը հարուստ է ռուսերենից կատարած բարբառային փոխառություններով: *Ինչպես՝ չայնիկ (ռուս. чайник) - թեյնիկ-Մենակ ձեր կոծկած կուծն ա կոտրվել, մեկ էլ մի չայնիկ [6-131]: Կառավար (ռուս. кровать) – մահճակալ - Մի՞տղ ա, որ քնում էիր էս կառավարին ես էլ՝ տափին [6-80]: Մասկա - (ռուս. маска) – դիմակ-Ինչո՞ւ է ներս մտել ձեռնոցներով ու սպիտակ մասկայով [7- 218]: Տելեգրեյկա (ռուս. телегрейка) – տղամարդու մզոտկած հաստ ու կարճ վերնագոցնա - Եկավ սապոգները քարշ տալով, տելեգրեյկան ուտերին ծոված ու գլխարկն աչքերը համարյա ծածկած [9- 82]: Դոխտոր (ռուս. доктор) – բժիշկ - Բաղունց Հակոբ ապոր Նվարդը դոխտոր է դարձել, չէ՞ [1- 47]: Շոփեր (ռուս. шофер) – վարորդ-Մաթոսի համար քաղաքի հասուն աղջիկները վարժուհիներ են, նրիտասարդներ՝ վարսավիրներ կամ «շոփերներ» [12-89]:*

Ծագումով փոխառյալ մի շարք բառեր բարբառում և մեր օրինակներում գործածվում են փոխատու լեզվում ունեցած բառիմաստից տարբերվող նոր իմաստով, մի շարք բառեր էլ զուգահեռաբար պահում են նաև փոխատու լեզվի իմաստը: Օրինակ՝

Քիլինկոշ (պրսկ. kälǵūš) բառը փոխատու լեզվում ունի «*նռագրած*» իմաստը, իսկ բարբառում բառիմաստը մասնավորվել է և նշանակում է «*կերակրատեսակ, որ պատրաստում են չորաթանր ջրի մեջ լուծելով և վրան յուղի մեջ խարկած տխր լցնելով*»: Ինչպես՝ *Քիլինկոշ ... Կարո՞ղ ես եփել: Միբիրում այնքան եմ հիշել մայրիկի եփած կերակուրները [7-379]:*

Չանչախ (պրսկ. čāčāčāk)-ը պարսկերենում ունի «*դռան թակիչ*» իմաստը, Ղարաբաղի բարբառում բառիմաստն ընդլայնվել է և ունի հետևյալ նշանակությունները. *1 ջրաղացի կրիճակին ամրացված ու ծայրով ջրաղացքարի վրա ընկած փայտե շերտիկ, որի ցնցումները հաղորդվում են կրիճակին, և աղունը դանդաղորեն թափվում է քարի անցքի մեջ 2. փայտե հաստ ցից, որ խրում են գետնի մեջ, 3. փխբ. շատախոս մարդ: Մեր օրինակում էլ բառը գործածված է վերջին՝ փոխաբերական իմաստով: Համապատասխան պայմաններով թելադրված՝ առաջին երկու իմաստները գործածության նվագ հաճախականություն ունեն, մինչդեռ փոխաբերական իմաստով գործածությունը կենսունակ է: Ինչպես՝ Գլուխը լուրջ-լուրջ տաքտաքացնում է չանչախ Բենիկը [12-31]:*

Փանջաք (պրսկ. fənče) բառը փոխատու լեզվում գործածվում է «*ձեռքի թաթ*» իմաստով, բարբառում բառիմաստի ծավալումով ունի «*մի ձեռքով՝ բռով տանելու չափով քանակություն (խտի, հացաբույսի և այլն)*» և «*տասը կամ քսան խորճից բաղկացած փոքրիկ դեղ*» իմաստները: Ինչպես՝ *Լավ, ի՞նչ անենք, թե օրական վեց փանջաք հոուն ես անում [12- 232]:*

Շաբաշ (պրսկ. šabaš - կնգցե, շա՛տ լավ) բառը բառիմաստի շրջումով բարբառում կիրառվում է «*հարսանիքի՝ տոնախմբության և այլնի ժամանակ նվագողներին, պարողներին տրվող դրամական նվեր*» նշանակությամբ, ինչպես՝ Ինձ համար «Ջնյրանի» նվագիր, հիսուն ռուբլի շաբաշ եմ տալիս [12-45]:

Քալթառ-ը (պրսկ. kařār) փոխատու պահլավերենի «բորենի» նշանակությամբ բարբառում չի գործածվում: Այն ստացել է «*տզնդ, ծեր (ջաղո)*» իմաստները և ունի ընդգծված բացասական նրանգ: Ինչպես՝ *Անամոթ, անամոթ քալթառ կին է, բայց այնպես է զուգվում-զարդարվում, կարծես հարսատնի է պատրաստվում... [8-173]:*

Խալաթ (արաբ. xalāt) բառը փոխառու լեզվի «ընծա, նվեր» իմաստին զուգահեռ ունի «տանը կամ աշխատանքի վայրում հագնելու նրկար վերնագգենա» իմաստը, ինչպես՝ *Սերիկ, այդ ինչո՞ւ է խալաթը սևացել [7-506]*:

Արցախի և Զանգեզուրի գրողների ստեղծագործություններում գործածված որոշ բարբառային բառերի կենսունակությունը փորձել ենք որոշել՝ հարցում կատարելով տարբեր սերունդների ներկայացուցիչների շրջանում: Առանձնացրել ենք 50 բնիկ և փոխառյալ բարբառային բառեր, որոնք գիտեն և գործածում են 70-85 տարեկան բոլոր հարցվողները (12 հոգի) :

Այդ բառերի մոտ կեսը՝ **յոտոնիկ-1¹** (հավերի ընտանիքին պատկանող վայրի կամ ընտանի փոքրիկ թռչուն), **քյափուռ-0** (անխիղճ, անգութ մարդ), **դալք-0** (1. կեղծ, խաբսլված, 2. ծույլ, դանդաղաշարժ), **փանջաք-0** (տասը կամ քսան խորձիգ բաղկացած փոքրիկ դեզ), **մազա-3** (խմիչքի հետ գործածվող ուտելիք), **քյոհլան-0** (արագաշարժ), **թամբաքյու-0** (մորմագգիների ընտանիքին պատկանող բույս, որի չորացրած և մանրացրած տերևները գործածում են ծխելու համար), **մաշալլա-3** (գոհունակություն, խրախուսանք, բարեմաղթություն արտահայտող բացականչություն՝ կեցցես), **մազալլու-0** (տեղը տեղին, համով, հոտով, 2. աշխույժ, հետաքրքիր), **քյառա-0** (ականջները կտրած), **դամիշ-3** (եղեգ), **դաբա-0** (կանացի նրկար գգենա), **խափանգ-0** (դեպի ներքնահարկը կամ տանիքը բացված մուտքի վրա դրվող դռնակ), **սադթ-0** (աժ., 1. թունդ, բարկ, 2. համառ, 3. խիստ, դաժան, խստաբարո), **կուփեճ-0** (գորգագործների նրկաթե աստամնավոր գործիք, որով գործած ամեն շարքը ծեծում են՝ խիտ նստեցնելու՝ ամրացնելու համար), **ճաթ-0** (գարուց կամ կորեկից թխած հաց), **դիրմա-3**, (1. փամփուշտի արծճե մանր գնդակ, 2. աժ., փխբ. մանր (պտուղների մասին), **մույթուք-0** (անճարակ, խեղճ ու կրակ), **չնուվեր-0** (տարողության չափ, որ հավասար է 4 լիտրի, 2. այդպիսի տարողությամբ շիշ), **կեփ-2** (կարթանման նրկճյուղ փայտիկ, որ կապում են թակի՝ պարանի մի ծայրին, իսկ մյուս ծայրն անցկացնելով դրա միջով՝ բնոր պրկում), **դյրաթ-3** (ջանք, եռանդ, ուժ), **դաբադ-0** (խոշոր եղջերավոր անասունների վարակիչ հիվանդություն) անձանթ է բարբառախոս միջավայրի 15-25 տարեկան բոլոր կամ գրեթե բոլոր հարցվողներին (50 հոգի):

Գեղարվեստական գրականության մեջ սրանց գործածությունը առավել արժևորվում է. դրանցով ոչ միայն կոլորիտ է ստեղծվում, այլև գրականությունը դառնում է այդպիսի բառային միավորների գործածության ու պահպանման եզակի միջավայր:

Հիմք ընդունելով այդ բառերի անձանթությունը, ըստ այդմ նաև սակավ գործածությունը նոր սերնդի խոսքում՝ պայմանականորեն դրանք համարում ենք անկենսունակ միավորներ: Այդ բառերի մի մասի (**կուփեճ**, **ճաթ**, **կեփ**, **թամբաքու**, **խափանգ**, **դաբա**) անկենսունակությունը պայմանավորված է նրանով, որ դրանք նշանակող իրերը, երևույթները դուրս են եկել կամ այլևս քիչ են գործածվում կենցաղում, իսկ մնացած բառերը գործածությունից դուրս են մղել դրանց գրական համարժեքները:

Առանձնացված բառերից համեմատաբար կենսունակ են **մուշտարի-48** (հաճախորդ, այցելու), **փառ-48** (թաղանթ), **աբուռ-47** (ամոթի, պատվի, պատկառանքի գզացում), **չոփ-47** (1. չոր ճյուղ, փայտի կտոր, 2. փխբ. շատ նիհար), **ցաք-48** (փշոտ թուփ), **ճկեղ-50** (կրճատել), **թագնիլ-45** (նստել՝ շան, գայլի, արջի մասին), **լազաթ-48** (1. հաճույք, բավականություն, 2. աժ. հաճելի բավականություն պատճառող), **կռճ-49** (շաքարի, քարաղի և այլնի ամբողջական կտոր, գուդճ), **դսմաթ-44** (բախտով վիճակված բաժին), **գյոլ-50** (1. լճակ, 2. փոսի մեջ հավաքված ջուր), **դորթ-39** (ճիշտ, ճշմարիտ), **չոլախ-42** (ոտքից կամ ձեռքից հաշմանդամ, կաղ), **յալ-42** (1. սարալանջ, 2. ձիու և այլ կենդանիների վզի մազ), **սատոր-47** (փայտի հաստ կոճղ, որի վրա փայտ կամ միս են ջարդում, կտրտում), **օյին-48** (1. խաղ, խաբեբայություն, 2. մեկ ամբողջություն կազմող խաղի մի մասը, 3. մեկի գլխին բերած փորձանք), **փիալա-48** (վերևը՝ այն, տակը՝ նեղ հախճապակե բաժակ՝ առանց ունկի) բառերը, դրանց իմաստները գիտեն հարցվածների 80 տոկոսից ավելին: Դրանք հաճախ են հանդիպում խնդրո առարկա ստեղծագործություններում:

Այս բառերը հաճախական գործածություն ունեն նաև այսօր: Ի տարբերություն սրանց՝ ներքոբերյալ բառերը կարելի է համարել միջին կենսունակություն ունեցող բառեր: **Ադդ-9** (խոշոր աղացած հացահատիկ, որով կերակում են անասուններին), **դալլաթ-9** (վարսավիր), **ռուգի-9** (բարիք, բերք, ապրուստի միջոց), **փիթելա-18** (պատրույգ), **սամթ-20** (1. նպատակահարմար եղանակ, 2. կողմ, որոշ ուղղությամբ ընկած բնակավայր), **խախալ-21** (խոշոր անցքերով մաղ՝ ցորենը գարին, ընդեղներ մաքրելու համար), **արսրգ-25** (1. անհող, ոչնչով չմտահողվող, 2. անամոթ, անպատկառ, 3. դիմացկուն (բույսերի մասին), **քիլինկոյ-25** (կերակրատեսակ, որ պատրաստում են չորաթանր ջրի մեջ լուծելով և

¹ Թվերով տրվում է համապատասխան բառն իմացողների քանակը:

վրան յուղի մեջ խարկած սոխ լցնելով), **դիտմաթ-33** (սաստիկ ցուրտ, սառնամանիք), **չանչախ-27** (շատախոս մարդ), **նամարդ-24** (տմարդի, ստոր մարդ), **խախալ-21** (խոշոր անցքերով մաղ՝ ցորենը, գարին և այլ ընդեղենները մաքրելու համար), **դուզդուն -35** (ազոսով):

Հարցումների արդյունքները վկայում են, որ բարբառի զարգացման ընթացքն անընդհատական է, և այն արտացոլում է հասարակական կյանքի տեղաշարժերը: Ըստ այդմ՝ բառային մի շարք միավորներ աստիճանաբար արտամղվում են: Այս դեպքում գրավոր հուշարձանը՝ գեղարվեստական ստեղծագործությունը, դառնում է այդ բառերի ճանաչողության տարածք ու պահոց:

Այսպիսով՝ բարբառային բառերը գեղարվեստական գրականություն կարող են մուտք գործել ակամա՝ լեզվամտածողության թելադրանքով, և կամա՝ գեղարվեստական նրկի ոճավորման նպատակով:

Արցախի գրողների ստեղծագործություններում գործածված բարբառային բառերը ունեն ինչպես իմաստային, այնպես էլ ծագումնաբանական բազմազանություն: Ուսումնասիրվող ստեղծագործություններում իմաստային հետաքրքիր ծավալումներ ունեն ինչպես հնդեվրոպական ծագման և հայերենի գրավոր հուշարձաններում չվկայված միավորները, այնպես էլ բարբառային փոխառությունները: Արցախի ժամանակակից գրողների ստեղծագործություններում մեծ թիվ են կազմում ժուռնալիզմ կատարված բարբառային փոխառությունները, ինչը բացատրվում է նրանով, որ այդ հեղինակները ապրել և ստեղծագործել են խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին:

Հատկանշական է, որ ուսումնասիրվող գրականության մեջ գործածված բարբառային բառերի մի մասը անծանոթ է բարբառախոս միջավայրի 15-25 տարեկան բոլոր կամ գրեթե բոլոր հարցվողներին: Ուրեմն՝ գեղարվեստական խոսքը հաճախ դառնում է բարբառային բառերի պահպանման ու գործածության եզակի միջավայր:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան Ս., Սերունդների հետ, Երևան, «Ամարաս» հրատ., 2008, 595 էջ
2. Աճառյան Հ.Ն., Հայերեն արմատական բառարան, 1-4, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1971-1979, 697- 688-636-676 էջ
3. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Երևան, Հայպետհրատ, 1951, 608 էջ
4. Ավետիսյան Ն., Սրտի կայծեր, Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 2013, 239 էջ
5. Իշխանյան Ռ., Բակունցի լեզվական արվեստը, «Միտք» հրատ., Երևան, 1965, 237 էջ
6. Խանգաղյան Ս., Երկերի ժողովածու, հ.6, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1983, 606 էջ
7. Հակոբյան Վ., Զատիկը ջրավազանի հատակին, «Դիզակ պլուս» հրատ., Ստեփանակերտ, 2010, 665 էջ
8. Հովհաննիսյան Մ, Երկեր, հ1, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 468 էջ
9. Ղաիրիյան Ա., Պատրանք, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1983, 248 էջ
10. Մարտիրոսյան Հ., Համագրակ հրաժեշտից առաջ, ՀԳՄ հրատ., Երևան, 2007, 94 էջ
11. Սարգսյան Ա. Յու., Ղարաբաղի բարբառի բառարան, «Էդիտ պրինտ» հրատ., Երևան, 2013, 84 էջ
12. Օվյան Վ., Կապույտ տարիներ, «Դիզակ պլուս» հրատ., Ստեփանակերտ, 2007, 527 էջ

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Ռենա Մովսեսյան

Ստեփանակերտի «Գրիգոր Նարեկացի» համալսարանի Հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս

rena-mov@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, Բ.Գ.Թ. Հ.Ղազարյանը: